

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

اهداء:

به امام زمانم؛ روحی له الفداء؛ اگر لیاقت فدویت داشته باشم؛ که همه خیرات و برکات - به اذن الله - از ناحیه اداره مقدسه ایشان است.

به همه اساتیدم؛ از ابتدا تا آینده‌ای که در خدمتشان شاگردی می‌کنم و از شمع وجود فیاضشان بهره‌مند شده و می‌گردم.

به جد بزرگوارم، شیخ محمد کاظم حکیم کازرونی که امیدوارم پروردگار روح عزیزش را از این حقیر راضی گرداند.

به روح گرانقدر پدر اندیشمندم که از کودکی تلاش علمی را به من آموختند.

به روح مادر بزرگوارم که عشق به دین و خاندان اهل بیت علیهم السلام را در وجودم نهادند.

به همسر فداکارم که صبورانه همراه راهم گردید.

ربنا تقبل منا؛ آمین یا رب العالمین

اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در نظام حقوقی اسلام

تألیف

دکتر سعید رجحان

استادیار دانشگاه امام صادق علیه السلام

انتشارات
دانشگاه امام صادق علیه السلام

عنوان: اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در نظام حقوقی اسلام

مؤلف: دکتر سعید رجحان

ناشر: دانشگاه امام صادق علیه السلام

ویراستار: مهرناز بوجاری صفت

صفحه آرا: رضا عبدالمهی

طراح جلد (یونیفرم): محمد روشنی

نمایه ساز و ناظر نسخه پردازی و چاپ: رضا دیبا

چاپ و صحافی: چاپ سپیدان تهران

چاپ اول: ۱۳۹۶

قیمت: ۸۰/۰۰۰ ریال

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۶۱۲-۰

تهران: بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام

صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵ • کد پستی: ۱۴۶۵۹۴۳۶۸۱ • تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲

فروشگاه اینترنتی: www.ketabesadiq.ir • E-mail: press@isu.ac.ir

سرشناسه: رجحان، سعید، ۱۳۴۱ -

عنوان و نام پدیدآور: اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در نظام حقوقی اسلام / تألیف سعید رجحان.

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۱۴۱ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۶۱۲-۰

موضوع: بهره (فقه)

موضوع: بانک و بانکداری -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام

شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶ الف ۶ / ۲۵ ژ / ۶ / ۱۹۰ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۳۷۲

شماره کتابشناسی ملی: ۵۰۵۷۵۳۰

تمام حقوق محفوظ است، هیچ بخشی از این کتاب بدون اجازه مکتوب ناشر قابل تکثیر یا تولید مجدد به هیچ شکلی از جمله چاپ،

فتوکپی، انتشار الکترونیکی، فیلم و صدا و انتقال در فضای مجازی نمی‌باشد.

این اثر تحت پوشش قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان ایران قرار دارد.

فهرست مطالب

سخن ناشر.....	۹
پیشگفتار.....	۱۱
فصل اول: مروری بر تحقیقات مرتبط با مسئله «ربا».....	۱۷
مقدمه.....	۱۷
گفتار اول: تحقیقاتی که بر اساس رویکرد اقتصادی نگاشته شده‌اند.....	۱۸
۱. ربا و کاهش قدرت خرید پول.....	۱۸
۲. تحلیل انتقادی نظریه‌های «حقیقی – پولی» و «انگیزه‌های بین‌زمانی» در موضوع‌شناسی بهره.....	۱۸
۳. تحلیل مردم‌شناختی صندوق‌های قرض‌الحسنه (مطالعه موردی صندوق قرض‌الحسنه بانک ملی ایران).....	۱۹
۴. بررسی چگونگی اثربخشی صندوق‌های قرض‌الحسنه و راهکارهای ترویج و نشر فرهنگ قرض‌الحسنه.....	۲۰
۵. بیع سلف و کاربرد آن در بانکداری اسلامی.....	۲۱
۶. بررسی و ارزیابی بانکداری بدون ربا در ایران.....	۲۲
۷. تحلیلی از مفاهیم بهره و ربا در اقتصاد اسلامی.....	۲۳
۸. تحلیل مفهومی بهره طبعی و سهمیه‌بندی اعتباری.....	۲۴
گفتار دوم: تحقیقاتی که بر اساس رویکرد حقوقی – فقهی و قرآنی نگاشته شده‌اند.....	۲۴
۱. بررسی حیل ربا از دیدگاه فقهای معاصر.....	۲۴
۲. مفهوم ربا در قرآن کریم مبتنی بر روش‌های معناشناسی ساخت‌گرا و نقش‌گرا.....	۲۴
۳. ربای قرضی و معاوضی با بررسی نقش کاهش ارزش پول (از دیدگاه فقهی).....	۲۵

۶ □ اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در نظام حقوقی اسلام

۴. علل و پیامدهای انحراف از عدالت اجتماعی در قرآن	۲۵
۵. بررسی تطبیقی قرآن و نهج البلاغه در تبیین سیره حکومتی رهبران در جامعه ..	۲۶
۶. تقابل حقوقی حلیت بیع و حرمت ربا	۲۷
۷. آثار و احکام بیع ربوی در فقه امامیه	۲۸
۸. اوراق بهادار مرابحه در حقوق ایران مالزی و فقه مذاهب اسلامی	۲۹
۹. حقوق حاکم بر کارت‌های اعتباری بانکی	۳۳
۱۰. راهکارهای خروج از معاملات ربوی	۳۳
۱۱. مسائل البیع از کتاب الانصار سیدمرتضی	۳۴
۱۲. بررسی مسئله عدالت در قرآن کریم و عهدین	۳۴
۱۳. موضوع‌شناسی عنصر زمان در فقه معاملات و مکتب اتریش	۳۶
۱۴. بررسی وضعیت حقوقی ربح مرکب (سرمایه‌سازی سود)	۳۷
۱۵. بررسی حکم فقهی حیل شرعیه ربا	۳۷
۱۶. موضوع‌شناسی ربا در پدیده‌ای به نام بانک با استفاده از رویکرد سیستمی ...	۳۸
فصل دوم: تبیین رویکرد حقوقی - فقهی به مسئله «ربا»	۳۹
مقدمه	۳۹
گفتار اول: ماهیت گزاره‌های علوم	۳۹
گفتار دوم: نظام حقوقی و جایگاه آن در جامعه	۴۳
گفتار سوم: علم فقه، رسالت و جایگاه آن	۴۶
گفتار چهارم: نظام حقوقی اسلام	۴۹
گفتار پنجم: ساختار نظام حقوقی اسلام	۵۳
گفتار ششم: «ولایت» رکن رکن نظام حقوقی اسلام	۵۷
گفتار هفتم: علم اقتصاد	۵۹
گفتار هشتم: نظام حقوق اقتصادی اسلام (فقه الاقتصاد بر اساس رویکرد سیستمی)	۶۰
گفتار نهم: «تعهدات» مهم‌ترین رکن نظام حقوق اقتصادی اسلام	۶۱
گفتار دهم: اصول حاکم بر تعهدات	۶۳
۱. اصل مشروعیت	۶۳
۲. اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی	۶۳
۳. اصل لزوم	۶۶
۴. اصل صحت	۶۷

فهرست مطالب □ ۷

۵. اصل شخصی بودن تعهدات.....	۶۸
۶. اصل مسئولیت مدنی (ضمان) نسبت به خسارات ناشی از عدم اجرای تعهدات.....	۶۹
فصل سوم: ربا در نظام سرمایه‌داری.....	۷۱
مقدمه: کنکاش مسئله بهره در تاریخ.....	۷۱
گفتار اول: دوره اول؛ نظریات اولیه.....	۷۲
۱. بهره وامی از نگاه مخالفان: نظریات فلاسفه عهد باستان و متألهین مسیحی قرون وسطی.....	۷۲
۲. بهره وامی از نگاه موافقان: نقد نظریات متألهین و مخالفان و ارائه نظریاتی در دفاع از بهره.....	۷۴
۳. توجیهات حقوقی بهره.....	۷۵
گفتار دوم: دوره دوم؛ نظریات بهره بعد از قرون اولیه تا سوسیالیزم.....	۷۸
۱. تئوری‌های مولدیت.....	۷۹
۲. تئوری‌های منفعت.....	۸۰
۳. تئوری امساک.....	۸۱
۴. تئوری‌های کار.....	۸۲
۵. تئوری‌های استثمار.....	۸۳
۶. نظریه ارزش اضافی.....	۸۳
گفتار سوم: دوره سوم؛ تئوری ارزش زمانی.....	۸۵
فصل چهارم: مبانی اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در اسلام.....	۸۷
گفتار اول: دوره اول؛ نظریات اولیه.....	۸۷
گفتار دوم: ماهیت حقوقی قرارداد قرض.....	۸۸
گفتار سوم: شرط سود در ضمن عقد قرض.....	۹۱
گفتار چهارم: فتاوی فقهای عظام درباره شرط سود در ضمن عقد قرض.....	۹۵
گفتار پنجم: بررسی قاعده «للاجل قسط من الثمن».....	۹۶
۱. مفاد قاعده.....	۹۶
۲. موارد کاربرد قاعده.....	۹۷
۳. نظرات فقهاء.....	۹۹

۸ □ اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در نظام حقوقی اسلام

۴. تشکیک در اصیل بودن قاعده «للاجل قسط من الثمن»	۱۰۲
گفتار ششم: قرض ربوی ظلم است، اما بیع نسیه ظلم نیست، چرا؟	۱۰۴
گفتار هفتم: بیع ربوی و غیرربوی	۱۱۳
گفتار هشتم: معیار مثلثیت در عقد قرض	۱۱۵
گفتار نهم: اثرات تکوینی ربا	۱۱۷
نتیجه‌گیری	۱۲۵
منابع و مأخذ	۱۲۹
منابع فارسی و عربی	۱۲۹
منابع انگلیسی	۱۳۳
نمایه	۱۳۵

فهرست مدل‌ها

مدل شماره ۱: نحوه استقرار نظام‌ها در جامعه	۴۵
مدل شماره ۲: نحوه استقرار ارکان نظام حقوقی اسلام	۵۳
مدل شماره ۳: اجزای بنیادین نظام حقوقی اسلام	۵۵
مدل شماره ۴: ارکان اجرایی نظام حقوقی اسلام	۵۷
مدل شماره ۵: نحوه حرکت تکاملی اجزای عالم هستی	۵۹

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا دَاوُودَ وَ سُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ
(سوره النمل / ۱۵)

سخن ناشر

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق (علیه السلام) که از سوی ریاست فقید دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند.

از این حیث «تربیت» را می توان مقوله ای محوری یاد کرد که وظایف و کار ویژه های دانشگاه در چارچوب آن معنا می یابد؛ زیرا «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد عاملی مشکل ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می کند.

از سوی دیگر، «سیاست ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست ها در گرو انجام پژوهش های علمی و بهرمندی از نتایج آنهاست. از این رو، پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان های فکری و اجرایی به حساب می آیند و نمی توان آینده درخشانی را بدون توانایی های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق (علیه السلام) در واقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که هم اکنون ثمرات نیکوی آن در فضای ملی و بین المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیان گذاران و دانش آموختگان این نهاد است که امید می رود با اتکا به تأییدات الهی و تلاش همه جانبه اساتید، دانشجویان و مدیران دانشگاه بتواند به مرجعی تمام عیار در گستره جهانی تبدیل شود.

۱۰ □ اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در نظام حقوقی اسلام

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق (علیه السلام) با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آن‌ها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام کرده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و ... تقدیم علاقه‌مندان می‌شود. هدف از این اقدام، ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند، درک کاستی‌ها و اصلاح آن‌هاست تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق نیز فراهم شود؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام صادق (علیه السلام) را در گستره بین‌المللی به همراه خواهد داشت (ان شاء الله).

ولله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه

پیشگفتار

یکی از بحث‌انگیزترین و در عین حال مورد ابتلا‌ترین حکم الهی در نظام حقوق اقتصادی اسلام، حکم حرمت ربا و عدم مشروعیت معاملات ربوی است. اما در عین حال به دلایل متعدد در طول سالیان متمادی در مباحث تفسیری آیات مربوطه و نیز در مباحث فقهی و اجتهادی فقهای معظم امامیه قدس الله انفسهم الزکیه از پیچیدگی گسترده‌ای برخوردار شده است. این امر به‌ویژه به واسطه مسئله بانک‌ها و پرداخت سود به سپرده‌ها و دریافت سود از تسهیلات توسط آن‌ها و عدم امکان حذف این مؤسسات از جامعه، ما را ملزم می‌کند تا با یک تحقیق عمیق و دریافت پاسخ اساسی نسبت به کشف چرایی حکم الله با استفاده از روش اجتهاد فقهی - به‌کارگیری قواعد اصولی در استنباط حکم الله از منابع حکم یعنی قرآن، سنت، اجماع و عقل - در رابطه با ظالمانه‌بودن اخذ ربا در معاملات ربوی به‌ویژه قرض و بیع، این مسئله پیچیده را به مسئله‌ای ساده تبدیل کنیم تا در نهایت به حل آن فائق آییم.

بنابراین، با توجه به اصل پذیرفته‌شده تبعیت احکام الهی از مصالح و مفاسد واقعی در رویکرد فقهای امامیه قدس الله اسرار هم در علم اصول فقه و حجیت احکام عقلی، دریافت مبانی فقهی حکم عدم مشروعیت قراردادهای ربوی و بررسی آن‌ها از منظر فلسفه احکام، می‌تواند تبیین‌کننده افتراق حکم فقهای امامیه در موارد مشابه مانند بیع نسبه و دیگر معاملات اقتصادی و یا به‌کارگیری حیل ربا و نیز مستثنیات آن باشد.

از این رو، سؤال اساسی این نوشتار به شرح ذیل است:

سؤال محوری

۷مبنای فقهی حکم عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در مقایسه با مشروعیت قراردادهای مشابه مثل بیع نسبه چیست؟

اینک با توجه به مراجعات اولیه به آیات و روایات مرتبط با سؤال فوق، فرضیه

ذیل مطرح و حول محور آن، مطالب کتاب را ساماندهی می‌کنیم:

فرضیه

عامل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در روابط ظالمانه حاصل از مفاد آن قراردادهاست. ظالمانه بودن این روابط، امری ذاتی است و لذا با رضایت و یا به‌کارگیری ترفندهای حقوقی (حیل ربا) حل‌شدنی نیست.

بر اساس این فرضیه، هرگاه زیادت موضوع معاوضه‌ای از مصادیق ظلم شناسایی شود، حکم عقلی قبیح ظلم و به تبع آن حکم شرعی حرمت آن زیادت تحت عنوان «ربا» و عدم مشروعیت آن معاوضه استنباط می‌شود و در نقطه مقابل هرگاه زیادت مذکور از مصادیق عدل باشد، حکم عقلی حسن عدل و به تبع آن حکم شرعی حلیت آن زیادت تحت عنوان «منفعت» و مشروعیت آن معاوضه استنباط می‌شود.

برای شناخت ظلم و مصادیق آن اولاً بر اساس رویکرد حقوقی و منطق اعتباریات حقوقی (در برابر رویکرد اقتصادی یا جامعه‌شناسی و ...) و ثانیاً بر اساس احکام مستقله عقلی بهره می‌گیریم که در این صورت آیات و روایات موجود ما را در تحکیم احکام عقلی یاری می‌رسانند ... در فصل سوم با هدف موضوع‌شناسی، بر اساس رویکرد اقتصادی (علم اقتصاد) «زیادت» مطرح در معاوضات نقد و نسیه را بررسی می‌کنیم و با نقد و بررسی آرای آنان، در نهایت نظر صحیح انتخاب می‌شود. در فصل چهارم به بررسی سؤال اصلی این نوشتار و تأیید یا رد فرضیه مطرح و بررسی آن از نگاه فرضیه‌های رقیب، که در طول سالیان متمادی از ناحیه فقه‌های معظم امامیه قدس الله انفسهم الزکیه ارائه شده، می‌پردازیم.

اینک به ارائه توضیحاتی پیرامون سؤال اصلی این نوشتار می‌پردازیم:

۱- با توجه به اینکه قرآن کریم، گرفتن ربا را در قرض ربوی، از مصادیق ظلم معرفی می‌کند:

«الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَالِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ * يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَ يُزِيهِ الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ * إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ * يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ * فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ» (بقره / ۲۷۵-۲۷۹).

وجه ظالمانه بودن این عمل به‌ویژه در مواردی که طرفین با اختیار و رضایت کامل و به قصد مثلاً توسعه کسب و کار اقدام به انعقاد عقد قرض ربوی می‌کنند چیست؟ در چنین مواردی اگر بگوییم «فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ ... وَ ذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا» ظلم است، حداقل در عرف عقلاً پذیرفتنی است.

۲- چرا مخالفان حرمت ربا قائل بودند که «انما البيع مثل الربا»؟ وجه شبهه از نظر آنان چه بوده است؟ آیا این تمثیل، یک حرف بی‌ارزش غیرعقلانه است؟ آیا قرآن یک سخن بی‌ارزش غیرعقلانه را نقل و سپس نقد می‌کند و پاسخ می‌دهد؟ آیا اساساً در فقه، ربا را با در نظر گرفتن مسئله نیاز به تأمین مالی مورد توجه قرار داده‌اند که با فرض حرمت ربا، جایگزین مناسبی برای آن معرفی کنند؟

عباراتی از این فتاوی را مرور می‌کنیم:

«و هوای الربا، قسمان: معاملي و قرضي، أما الأول فهو بيع أحد المثليين بالآخر مع زيادة عينية كبيع من من الحنطة بمنين أو بمن منيها و درهم، أو حكمية كمن منيها نقدا بمن منيها نسيئة، و الأقوى عدم اختصاصه بالبيع، بل يجري في سائر المعاملات كالصلح و نحوه، و شرطه أمران: الأول. اتحاد الجنس عرفاً، فكلما صدق عليه الحنطة أو الأرز أو التمر أو العنب بنظر العرف و حكموا بالوحدة الجنسية فلا يجوز بيع بعضها ببعض بالتفاضل وإن تخالفا في الصفات و الخواص، فلا يجوز التفاضل بين الحنطة الردية الحمراء و الجيدة البيضاء، و لا بين العنبر الجيد من الأرز و الردی من الشنبه، و ردی الزاهدي من التمر و جيد الخستاي و غیر ذلك مما يعد عرفاً جنساً واحداً، بخلاف ما لا يعد كذلك كالحنطة و العدس، فلا مانع من التفاضل بينهما.

الثاني. كون العوضين من المكيل أو الموزون، فلا ربا فيما يباع بالعد أو المشاهدة» (خمينی، بی‌تا، جزء الاول، ص ۵۳۷).

با دقت در مفاد فتاوی فوق، درمی‌یابیم که اولاً ربای حکمی در بیع، به لحاظ ماهیت، همان قرض غیرربوی است، اما چرا به استناد حکم ربا، مشمول حکم حرمت شده است؟

ثانیاً در موارد دیگر که ربا در بیع از نوع ربای عینی است چرا چنین معاملاتی انجام می‌پذیرد و آیا راه‌حل فقها مبنی بر تساوی ثمن و مئمن، پذیرفتنی است؟

ثالثاً اگر ربا ظلم است، که هست، چه تفاوتی است بین محدود و مکیل و موزون؟ در نهایت، تفاوت ربا با سود حاصل از معاملات اقتصادی به‌ویژه با بیع نسیه و بیع سلف چیست؟

۱۴ □ اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در نظام حقوقی اسلام

همان گونه که ملاحظه می شود، سؤالات متعددی در مبحث ربا قابل طرح است^۱ که متأسفانه تاکنون پاسخ مناسبی در فقه و نیز تفسیر قرآن کریم نیافته و لذا لازم است در یک تحقیق جامع به تحصیل آن ها پرداخته شود. البته لازم به تذکر است که همه سؤالات فوق، تابع سؤال اصلی این تحقیق اند که اگر به درستی پاسخ داده شود، گره بقیه سؤالات که در بالا بدان اشارت رفت باز خواهد شد.

آیا موضوع این کتاب تکراری است؟

همان گونه که در فصل اول این کتاب ملاحظه خواهد شد، تحقیقات گسترده ای پیرامون ربا انجام گرفته است، اما به نظر می رسد که علی رغم شباهت های برخی از آن ها، هیچ یک به بحث و بررسی پیرامون سؤال تحقیق این کتاب نپرداخته اند. از طرف دیگر، در تحقیقات فقهی و تفسیری قرآن کریم نیز همواره رویکرد محققان مبتنی بر کشف چیستی حکم الله بوده و به بررسی مبنای حکم حرمت ربا و مقایسه این حکم با موارد مشابه مثل بیع نسبه، بیع سلف و بیع متجانسین نپرداخته اند.

علاوه بر این، اگرچه افتراق روش اجتهاد اصولیان و اخباریان در حجیت احکام عقلی و استنباط از طریق حکم عقل، در علم اصول فقه، امری مسلم است، اما متأسفانه وقوع آن در همه فروع فقهی امری حتمی و ضروری نیست. به نظر می رسد این امر مهم در مسئله مربوط به ربا و قراردادهای ربوی واقع نشده و موجبات مشکلات فراوانی را هم به لحاظ مباحث تنویریک و هم به لحاظ کارکردی در حقوق و زندگی مردم به ویژه در رابطه با فعالیت بانک ها در جوامع اسلامی فراهم آورده است. این تلاش علمی می تواند رافع مشکلات علمی در حوزه مباحث تنویریک باشد و مقدمه ای برای گره گشایی در مسائل کاربردی آن باشد.

در پایان، از درگاه پروردگار متعال تشکر می کنم که بر این بنده ضعیف و مسکین خود منت نهاد تا توفیق تأمل در آیات قرآن کریم داشته باشم و در حد بضاعت علمی اندک خود از دریای بیکران آن بهره مند گردم. از درگاه پروردگار متعال درخواست می کنم تا به ما توفیق درک صحیح و عمل به قرآن حکیم را عطا بفرماید. آمین رب العالمین.

۱. البته مخاطب امروز با سؤالات مهم دیگری هم مواجه است. یکی از این سؤالات این است که اساساً اقدام به انعقاد قرض ربوی برای پاسخ به نیاز تأمین مالی است. حال با ممنوع کردن این اقدام و درک چرایی آن، مسئله تأمین مالی چگونه قابل حل است؟ آیا فقه در این رابطه می تواند راه حلی برای جامعه بشری ارائه دهد؟ در مباحث آینده، نویسنده تلاش می کند که در این رابطه نیز پاسخی عملی و کارآمد به مخاطبان ارائه کند.

پیشگفتار □ ۱۵

همچنین ضمن تشکر از همه مخاطبین عزیز، به‌ویژه دانشجویان و دانش‌پژوهان گرامی که وقت گرانبهای خود را صرف مطالعه این کتاب می‌فرمایند، تقاضا می‌کنم زحمت نقد و بررسی مطالب را به عهده بگیرند و مرا از نظرات ارزشمند خود مطلع سازند: srojhan@yahoo.com

در نهایت، وظیفه خود می‌دانم از سرور بزرگوارم جناب آقای دکتر پیغامی، معاون محترم پژوهش و فناوری دانشگاه که با تلاش پیگیر خود و همکاران محترمشان به‌ویژه در بخش انتشارات، خدمات ماندگاری را به جامعه علمی کشور ارائه می‌فرمایند، تشکر خالصانه‌ام را تقدیم دارم و از درگاه پروردگار متعال برای همه این بزرگواران، سلامتی، عزت و توفیق روزافزون درخواست نمایم.

ربنا تقبل منا انک انت السميع العليم

سعید رجحان

زمستان ۹۶

فصل اول: مروری بر تحقیقات مرتبط با مسئله «ربا»

مقدمه

در این فصل، به منظور آشنایی خوانندگان، عناوینی از نزدیک‌ترین تحقیقاتی که به لحاظ عنوان با این کتاب قرابت دارند و در عین حال به لحاظ کیفی از سطح مناسبی برخوردارند و در سال‌های اخیر به انجام رسیده‌اند به همراه توضیحات مختصری درباره آن‌ها مطرح می‌کنیم. البته علاوه بر این تحقیقات، پژوهش‌هایی نیز توسط علمای اسلام قدس الله انفسهم الزکیه در طول چهارده قرن در رابطه با بحث ربا انجام گرفته است. برخی از این تحقیقات بیشتر صبغه فقهی داشته و اکثراً در کتب فقهی قرض و بیع نگاشته شده‌اند و برخی از آن‌ها صبغه تفسیری داشته و در ذیل آیات مربوط به ربا مطرح شده‌اند و در مواردی هم به‌طور مستقل در رابطه با ربا نگاشته شده‌اند. چنان‌که اندیشمندان در علم اقتصاد نیز در تحقیقات وزین خویش کتب و مقالات متعددی^۱ در رابطه با بحث ربا نگاشته‌اند. در این میان کتاب «ربا، بانک و بیمه»، که حاصل مباحثات شفاهی و مکتوب استاد شهید مطهری (رحمه‌الله)، از انتشارات صدر است، و نیز مباحث تفسیری علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، گران‌سنگ‌ترین تحقیق در زمینه ربا بر اساس رویکرد قرآنی و فقهی به‌شمار می‌آیند و بیشترین قرابت را با مباحث این کتاب دارند و راقم این سطور بارها نظرات این اساتید بزرگ علوم اسلامی را در ضمن مطالب این کتاب مطرح کرده است. اما همان‌گونه که ملاحظه خواهید کرد، هیچ‌کدام از این تحقیقات، به‌طور مستقل، به بحث و بررسی سؤال این نوشتار به‌طور خاص و شامل و کامل نپرداخته‌اند، اگرچه در مواردی با مباحث مطرح در این کتاب وجوه مشترکی دارند.

۱. به‌عنوان نمونه می‌توانید به شماره‌های متعدد فصلنامه علمی، ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی مراجعه کنید.

گفتار اول: تحقیقاتی که بر اساس رویکرد اقتصادی نگاشته شده‌اند

۱. ربا و کاهش قدرت خرید پول

محقق در این پژوهش به دنبال یافتن پاسخی برای این سؤال اساسی است که آیا جبران کاهش ارزش پول در مبادلات مدت‌دار، ربا محسوب می‌شود؟ فرضیه اصلی این تحقیق خروج موضوعی، جبران کاهش ارزش پول از ریاست (موسایی، ۱۳۸۰).

۲. تحلیل انتقادی نظریه‌های «حقیقی - پولی» و «انگیزه‌های بین‌زمانی» در

موضوع‌شناسی بهره

در این رساله با بازخوانی میراث فکری اقتصاددانان پولی و حقیقی در دو قرن گذشته در دو سنت تحلیلی حقیقی و پولی، و مروری تفصیلی بر ظرفیت‌های مغفول در نظریه‌های پولی برای گونه‌شناسی دقیق و جامع از نظریه‌های وجودشناختی و ذات‌گرایانه بهره، و حسب آسیب‌شناسی با معضلات تئوریک و روش‌شناختی موجود در نظریه‌های بهره، بیان نموده است که تنها پایه نظری ممکن برای چیستی بهره را در ترجیحات بین‌زمانی می‌باید جست، و اساساً نظریه اثباتی برای بهره در ادبیات جریان حاکم و متعارف اقتصاد وجود ندارد. همچنین، با تأمل در ملاحظات بین‌زمانی و تحلیل‌های ناظر بر پویایی‌های مربوط به تصمیمات افراد در ادبیات فقهی شیعی و سنی، از منابع و أدله شرعی و سیره متشرعه، به تبارشناسی قاعده للأجل و گستره دلالت‌ها و کاربردهای آن از نظر منابع نقلی شیعی و عامه پرداخته و با نگاهی به تردد محقق (رحمه‌الله) در مسئله قیمت متعذر و نقش زمان در این تردد، و همچنین بررسی دو عنصر پول و زمان در فعالیت اقتصادی، و اهمیت و نقش زمان در تحلیل‌های اقتصاد اسلامی نشان داده‌ایم، با تأملی در آثار فقهی فقهای عامه و شیعی، اعم از متقدمان و متأخران، چنین برمی‌آید که مسئله ترجیحات بین‌زمانی به عنوان یک حقیقت رفتاری انسانی، مورد توجه و عنایت شارع مقدس بوده، فقهای اسلامی در ارزش‌گذاری مثبت زمان در خصوص معاملات اجماع دارند، و ارزش‌گذاری پولی این ترجیحات در معاملات واقعی اقتصادی موجه و مقبول است و هر چند برخی مقابله مستقیم ارزش پولی با زمان را محل اشکال می‌دانند، اما اشکال مستشکلین متأخر وجهی ندارد. در ادامه نیز با استفاده از ادبیات نظریه بازی‌های تکراری، نظریه انگیزه‌های بین‌زمانی و

به‌کارگیری مدل‌های تجارت غیرمتمرکز، به این سؤال پاسخ داده‌ایم که نرخ ترجیحات بین‌زمانی و به‌طور مشخص نرخ تنزیل به‌عنوان یک واقعیت غیرقابل انکار در تعاملات زمان‌دار انسانی، چه جایگاهی در رفتارهای عاملان اقتصادی (و حتی غیراقتصادی) دارد و حضور آن به‌صورت یک قید و محدودیت در مدل، چه تبعاتی را در تعاملات دوسویه و یا جمعی برجای می‌گذارد. نتیجه اینکه حضور عامل تنزیل در بازی‌های تکراری و در فرایند چانه‌زنی، از یک‌سو با ایجاد نقص و اختلال در مسئله انگیزه‌های بین‌زمانی، دو مسئله «تداوم» و «همکاری (تعاون)» را در تعاملات انسانی مخدوش ساخته و هرچه نرخ تنزیل بیشتر باشد انگیزه برای این دو امر کمتر می‌شود. و لذا برقراری هرگونه محدودیتی که متضمن نرخ تنزیل صفر یا نزدیک به صفر باشد انگیزه‌های بین‌زمانی را ارتقا داده و از این طریق منجر به بروز تداوم و همکاری در الگوهای رفتارهای تعاملی می‌شود. اما از سوی دیگر، وجود یک نرخ تنزیل و رجحان زمانی در تعاملات کالاهای بی‌دوام نقش مؤثر و مفیدی در کاهش هزینه‌ها و فرایند چانه‌زنی و توافق ایفا کرده و موجب کاهش در شکست تعاملی می‌شود. از این رو، اثبات می‌شود که نرخ تنزیل نقش و کارکردی دوگانه در تعاملات اقتصادی دارد که با تمایز پولی - حقیقی مورد نظر در ادبیات اقتصاد پولی نیز تطابق دارد. بدین ترتیب شاید بتوان نشان داد که دلالت‌های احکام اسلامی در مورد ترجیحات بین‌زمانی و ارزش‌گذاری آن، چه بسا به نقش دوگانه عامل تنزیل (کاهش هزینه‌های مبادلاتی در تعاملات حقیقی و افزایش آن در تعاملات پولی) عنایت داشته باشد. همچنین، با استفاده از یک مدل ریاضی نشان داده شد حکمت اینکه در منابع نقلی شیعه، تبعات تحریم ربا، از سوی معصومین (علیهم‌السلام)، از یک‌سو در عدم امتناع مردم از کارهای معروف معرفی شده است، و از سوی دیگر به مسئله تعطیلی تکسب و تجارت اشاره شده، چه‌بسا این باشد که اختلال در عنصر «تداوم در تعاملات» (عدم تعطیلی تکسب) و عنصر «همکاری و تعاون» (اصطناع معروف)، با حضور نرخ تنزیل رابطه مستقیم دارد (پیغامی، ۱۳۸۹).

۳. تحلیل مردم‌شناختی صندوق‌های قرض‌الحسنه (مطالعه موردی صندوق قرض‌الحسنه بانك ملی ایران)

قرض‌الحسنه یکی از شیوه‌های مقبول در فرهنگ اسلام و دیگر ادیان الهی است و روایات اسلامی فضیلت قرض را هیجده حسنه و صدقه را ده حسنه عنوان کرده

۲۰ □ اصل عدم مشروعیت قراردادهای ربوی در نظام حقوقی اسلام

است. ضرورت قرض الحسنه در حقیقت ناشی از توجه و نقش و اهمیت همیاری و همبستگی در حل مسائل و مشکلات اجتماعی و اقتصادی است که از فاصله‌های عمیق طبقاتی می‌کاهد و از تجمع و تکاثر ثروت نزد گروهی از مردم و همچنین راکد ماندن مال تا اندازه‌ای جلوگیری می‌کند و از نظر اخروی نیز شأن و مقام والایی دارد و در توجیه به این سنت پسندیده آیات و روایات بسیاری وارد شده است. در واقع، در عمل قرض، قرض‌دهنده با خدا معامله کرده؛ چرا که در این عمل انتفاع و سود اقتصادی مدنظر نبوده، بلکه بهره معنوی مورد نظر است. همچنین، با توجه به آثار مثبت عمل قرض الحسنه و با توجه به اهتمامی که در این خصوص در روایات و آیات قرآن کریم شده است موضوع این نوشتار تحلیل مردم‌شناختی صندوق قرض الحسنه (مورد مطالعه صندوق قرض الحسنه بانک ملی ایران) بوده و برآنیم تا میزان رضایت مردم از عملکرد این صندوق‌ها و همچنین عوامل مردم‌شناختی و فرهنگی مؤثر بر تداوم این صندوق را بشناسیم. در این نوشتار به‌منظور رسیدن به اهداف مورد نظر، تلفیقی از روش کیفی و کمی استفاده شده است که منتهی به نتایجی شده؛ از جمله اینکه صندوق‌های قرض الحسنه یک سازمان حمایت اجتماعی غیررسمی مردمی است و راهکاری مناسب برای دستیابی به توسعه اقتصادی و مهم‌تر اینکه عاملی است به‌منظور ایجاد همبستگی یک اجتماع برای برطرف کردن نیاز افراد هم‌نوع، و همچنین زمینه مشارکت افراد را موجب می‌شود. دیگر اینکه قرض می‌تواند یکی از ابزارهای مهم جذب منابع برای تأمین اجتماعی در بخش همگانی شمرده شود. بدیهی است که در صورت ترویج این سنت حسنه نیاز افراد مرتفع شده و امر زشت و نکوهیده ربا از بین می‌رود و سلامت اقتصادی و روانی جامعه حفظ می‌شود (خادمی، ۱۳۹۳).

۴. بررسی چگونگی اثربخشی صندوق‌های قرض الحسنه و راهکارهای ترویج و

نشر فرهنگ قرض الحسنه

قرض شیوه پسندیده اسلام و دیگر ادیان الهی است که روایات اسلامی فضیلت قرضی را هیجده حسنه و صدقه را ده حسنه عنوان کرده است. اساس پیدایش قرض الحسنه در تعاون، نوع دوستی و دستگیری از نیازمندان استوار است. حساب‌های قرض الحسنه جاری و پس‌انداز صندوق‌ها تفاوت‌هایی با بانک‌ها دارد. اولاً بانک‌ها حساب‌های قرض الحسنه جاری و پس‌انداز را برای جذب و پس‌انداز